

A történelmi materializmus századfordulói értelmezéséhez

„Marxistának tartom magamat... de melyik az igazi marxizmus? Eduard Bernstein marxistának vallja magát és Karl Kautsky is. Viktor Adler azt hiszi, hogy ő az igazi marxista és Filipo Turati sem adja alább, Jules Guesde is marxista és Emile Vandervelde is az, és van Kol is... Plechanov a marxizmus első fáklyavivője volt Oroszországban, de Leninék azt írják róla, hogy tudatlan kompilátor. És így tovább — a végtelenségig. Hát melyik az igazi marxizmus?”

(Szabó Ervin: Tévtanok a szindikalizmus körül. Vas- és Fémmunkások Lapja. 1909/45. sz.)

A Történettudományi Intézet egyik legutóbbi, Glatz Ferencnek a történettudománnyal kapcsolatos számos elméleti kérdést felvető referátumáról folytatott vitáján felmerült az a kérdés, hogy megfelelnek-e a marxizmus társadalomról szóló tanításainak a jelenlegi tudomány-szakosítások, így például önálló diszciplínának tekinthető-e a történelmi materializmus. Más megfogalmazásban: milyen mértékben és hogyan épül egymásra a történettudomány és a történelmi materializmus és általában mi a helye a történelmi materializmusnak a társadalomtudományok között, hogyan hat rájuk, milyen módon kapcsolódik hozzájuk?¹ Az alábbiakban erre a kérdésre — az általánosítás minden igénye nélkül — egy konkrét történelmi helyzetet, a századforduló Magyarországnak szellemi életét vizsgálva szeretnék vázlatos választ adni. A témát két irányban is korlátozva értelmezem a dolgozatban:

a) *szélességében*, mivel nem vállalkozom itt a témának akárcsak megközelítő teljes-ségű feldolgozására sem, csak a legfontosabb, szerintem legjellegzetesebb jelenségekre koncentrálok;

b) *mélységében*, mivel a cikk — hozzászólás jellege és ebből adódó korlátozott terjedelme miatt is — nem elemzi a lehetséges mélységben, hanem inkább csak regisztrálja a történelmi materializmussal kapcsolatos állásfoglalásokat a századforduló Magyarországon.

A dolgozat a további kutatás szükségességét és főbb irányait akarja megmutatni.

*

A történelmi materializmus magyarországi hatásával, terjedésével történetírásunk a korabeli szociáldemokrata ideológia vagy a polgári radikális eszmerendszer keletkezését, fejlődését vizsgálva foglalkozott. A történelmi materializmus hatásának kimutatása nem könnyű feladat, hiszen nem állíthatjuk össze azoknak a terminusoknak és gondolatmeneteknek leltárát, amelyek megléte esetén történelmi materialista szemléletről beszélhetünk. Nem vezethet reális

¹ Glatz Ferenc: Kérdések a marxista történettudomány elméletéről és módszertanáról (Kézirat) 4.

eredményre az a módszer, amely egy mai történelmi materializmus tankönyv meghatározásait, tematikáját, következtetéseit kéri számon a századforduló magukat történelmi materialistáknak nevező gondolkodóitól.

A korszak legjelentősebb marxista, vagy marxista szándékú teoretikusai és történetírói (Jaurès, Bebel, Kautsky, Labriola, Mehring, Plehanov) egyik legfőbb feladatuknak a történelmi materializmus alkalmazását tartották konkrét történelmi problémák vizsgálatában. Számukra „... a marxizmus nem volt filozófia, hanem jellegében a természettudományokhoz hasonló, egy meghatározott társadalmi formáció, a kapitalizmus, vagy valamennyi társadalmi alakulat kialakulásának, fejlődésének és pusztulásának a természettörvények szükségszerűségével végbemenő folyamatát leíró és megmagyarázó, minden értékeléstől és világnézeti ideológiai állásfoglalástól mentes pozitív tudomány. A német szociáldemokrácia egyes vezető teoretikusainak (pl. Mehringnek) felfogása szerint a marxizmus végérvényesen megszünteti, egyszerűen tagadja a filozófiát, mint spekulatív fantazmagóriát, mások viszont arra törekedtek, hogy kiegészítsék a marxizmus társadalom-elméletét különböző polgári gondolkodóktól kölcsönzött kultúrfilozófiai és etikai nézetekkel (pl. a kantizmussal: Bernstein, Max Adler, vagy a korai pozitívizmus szellemétől befolyásolt biológiai evolucionizmussal: Kautsky stb.). E filozófiai nézeteltéréseknek a mozgalom és elmélet számára való jelentőségét lebecsülték: mint Kautsky egy esetben kifejezetten leszögezte, a filozófiai állásfoglalások »magánügyként«² kezelendők.” „A II. Internacionálé említett teoretikusai számára Marx „az osztályharc teoretikusa és közgazdász volt, s fejlődése a *Kommunista Kiáltvánnyal* kezdődött és *A tőké*-vel véget is ért.”³ A történelmi materializmus alapvető műveinek az említettekén kívül *A munkásosztály helyzete Angliában-t*, *A szent család-ot* *A filozófia nyomorúsága-t*, Engels *Feuerbach* tanulmányát, valamint a történelmi materializmus alapvető gondolatainak ma is leggyakrabban idézett összefoglalását *A politikai gazdaságtan bírálatához* című mű előszavának híres passzusát tartották. A korszak alapvető marxista kézikönyvei elsősorban Mehring két fontos műve (*Geschichte der deutschen Sozialdemokratie I—II*, 1897—98; *Aus dem literarischen Nachlass von Marx—Engels und Lassalle*, 1902). Bernstein és Kautsky könyvei, valamint a polgári filozófián belül önálló műfajjá érlelődő Marx-kritika: R. Stammler, P. Barth és Th. G. Masaryk írásai. Olaszországban bontakozik még ki jelentős Marx-irodalom Loria, Gentile, Croce, Labriola írásaiban. A korabeli marxizmus „egyetlen valódi filozófusa”⁴ Plehanov, aki a legérdemlegesebben foglalkozik Marx filozófiai generálásával, Hegelhez való viszonyával és a materialista történetfelfogás fejlődésével. Műveinek hatása igen jelentős, azonban Bernsteinéhez vagy Mehringéhez nem hasonlítható.

A magyarországi hatás szempontjából különösen fontos a korabeli marxista irodalomból Jaurès és Lafargue vitája a gazdasági és szellemi tényezők szerepének arányáról a társadalmi fejlődésben. Korabeli bibliográfiák alapján 250—300-ra becsülhetjük az 1867—1910 közötti időszakban Marx—Engels munkásságával foglalkozó művek számát.

Ez a hatalmas Marx-irodalom nagy általánosságban kettős célzatú: Marx—Engels nézeteinek rekonstruálása, felkutatása és alkalmazása egyes konkrét történelmi, társadalmi kérdések megoldásánál ill. a kidolgozatlanok vagy az új körülmények között alkalmazhatatlannak tűnő marxi vagy neki tulajdonított nézetek „továbbfejlesztése”, „modernizálása”. Gyakori problémája ennek az irodalomnak az alapvető fogalmak tisztázatlansága: szocializmus — tudományos szocializmus — marxizmus — történelmi materializmus — materialista történetfelfogás — materialista társadalomszemlélet, sőt néha a szociológia is tarka összevisszaságban, nem egyszer szinonimaként szerepelnek. A korabeli közvéleményben a marxizmus a kapitalizmus gazdasági analízise, az áru, az érték, értéktöbblet, értéktörvény stb. vizsgálata helyett inkább a

² *Márkus György*: Viták és irányzatok a marxista filozófiában, Kortárs, 1968 /7/ 1110—1111.

³ *Ágh Attila*: A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. 324.

⁴ *Vö.*: *Ágh Attila*: i. m. 325.

gazdaság és a társadalmi fejlődés egyéb tényezői közötti viszonyoknak, az osztályharc törvényszerűségeinek vizsgálatát, az állam, a nemzet fogalmának tisztázását, az erkölcs, a művészet, a tudomány fejlődési törvényszerűségeinek magyarázatát jelentette. Sarkított fogalmazásban a fogalmakat mai jelentésükben használva: a marxizmus ekkoriban inkább történelmi materializmust, mint politikai gazdaságtant és legkevésbé filozófiát jelentett. A magyarázatot talán abban kereshetjük, hogy *A tőke* vagy *A politikai gazdaságtan bírálatához* fejtegetései lényegesen nehezebben érthetőek, nagyobb felkészültséget kívánnak, mint a *Kommunista Kiáltvány*, az *Anti-Dühring* vagy a *Forradalom és ellenforradalom Németországban*, esetleg a zsidókérdésről szóló írások megértése. A másik — ennél összehasonlíthatatlanul fontosabb — tényező az lehetett, hogy a századfordulóra a kapitalizmus közeli, egyre mélyülő válságáról szóló marxi prognózis nem vált be, látszólag a felvirágzás új korszaka kezdődött. „A marxisták, akik feltételezték, hogy a válság folytatódni fog, tanácstalanok voltak. A marxizmus úgynevezett válsága, mely összefonódik azokkal a vitákkal, melyeket Bernstein revíziós kísérlete váltott ki, abban a pillanatban jelenik meg, amikor a kapitalizmus válsága meghátrál az expanzió új korszaka előtt, 1897 körül . . .”⁶

E körülmények között, a már jelentős politikai tényezővé vált szociáldemokrata pártok, leginkább a német párt teoretikusainak érdeklődése nem minden alap nélkül fordult az alapjában nem változó körülmények közötti osztályharc, a parlamentarizmus adta lehetőségek, az osztályérdekek egyeztetőjeként és kiegyenlítőjeként értelmezett állam és az ezekhez kapcsolódó elméleti problémák — valamint azok történelmi aspektusai — felé.

A nemzetközi Marx-irodalomnak, a korabeli történelmi materializmus-értékeléseknek jelentős visszhangja volt a századforduló Magyarországon. Történelmi irodalmunk nagy vonásokban már regisztrálta a történelmi materializmus magyarországi elterjedésének folyamatát. Tudjuk, hogy a marxizmus klasszikus művei közül először *A munkásosztály helyzete Angliában* jutott el Magyarországra: Kemény Zsigmond 1853—54-ben a Pesti Naplóban közölt cikksorozatában részletesen ismertette Engels művét.⁶ Marx—Engels írások részletei jelentek meg 1873-tól kezdve magyarországi németnyelvű munkáslapokban.⁷ Magyarul először *A tőke*-ből jelenik meg egy kivonat (1893), majd a *Kommunista Kiáltvány* (1896), Marx *Bérmunka és tőke* című műve (1898), Engels *A német parasztháború* folytatásokban a Népszavában (1899), 1903-ban a Húszadik Században Marx *A zsidókérdésről* című írása és 1905—9-ben a Szabó Ervin-féle Marx—Engels válogatás, Leopold Lajos szavaival: „a magyar marxizmusnak . . . legelső könyve.”⁸

Sokkal nehezebb a Marx—Engels írások megjelenésének ismertetésénél a történelmi materializmus itt-ott megjelenő gondolatainak számbavétele. A németül is olvasó, e kérdések iránt érdeklődő értelmiséghez nyilvánvalóan más Marx—Engels művek is eljutottak. *A politikai gazdaságtan bírálatához* híres, sokat idézett előszava, az *Anti Dühring*, Engels *Feuerbachja*, Marx *Forradalom és ellenforradalom Németországban*, valamint a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája* a leggyakrabban idézett Marx—Engels művek a századforduló magyar társadalomtudományi irodalmában. A legtöbb érdeklődő azonban nem Marx és Engels írásaiból, hanem Bernstein és Kautsky műveiből, Jaurès és Lafargue magyarul is megjelent vitájából, valamint Masaryk és Stammler Marx-kritikáiból ismerte meg a marxizmust, ami Magyarországon is ekkor leginkább történelmi materializmust jelentett.

A történelmi materializmus magyarországi megismertetésében és a történelmi materia-

⁵ E. Hobsbawm: A kapitalizmus válsága történelmi perspektívában. Nemzetközi Szemle, 1976 /3/ 7.

⁶ Vö.: Komlós Aladár: Kemény és Engels. Irodalomtörténet, 1949 /1/ 122—129. Mátrai László: A „doktorinerek”, a marxizmus első magyarországi ellenfelei. Magyar Filozófiai Szemle, 1958, 281—291.

⁷ Vö.: Jávorka Éva: Marx és Engels művei a magyarországi németnyelvű munkáslapokban, Párttörténelmi Közlemények, 1956 /1/ 134—148.

⁸ Idézi Litván György: Szabó Ervin. Bp. 1974. 94.

lizmus eszméinek terjesztésére, felhasználására alkalmas értelmiség nevelésében fontos szerepe volt Pikler Gyula előadásainak, Körösy József statisztikus szemináriumainak és Pollacsekék szalónjának,⁹ ahol Marx és Nietzsche állt a beszélgetések központjában. E fórumok valamelyikén találkozhatott először Jászi Oszkár, Somló Bódog és Szabó Ervin, a századforduló-korabeli magyar társadalomtudomány legkiemelkedőbb képviselői.

Sok emberhez juttathattak el alapvető marxista gondolatokat a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek különböző alkalmi előadásai, tanfolyamai és brosurái.

Meglehetősen sokan, jelentős számú írásban foglalkoztak a történelmi materializmussal a századforduló Magyarországon, igen különböző színvonalon, más és más megközelítésben. A különbségek bemutatása előtt két általánosan jellemző vonást szeretnék kiemelni. Az egyik az, hogy akárcsak a külföldi Marx-irodalomban, Magyarországon is a történelmi materializmus elsősorban azt jelentette, hogy „az emberi társadalomban a gazdasági viszonyok vas törvényszerűsége uralkodik, mely törvényszerűség annyi mint szükségszerűség. Az emberi intelligenciának e törvényszerűséggel szemben vajmi csekély szerepet juttat Marx, a Geburtshelfer, a szülész szerepét, aki segédkezhetik az új társadalom megszületésénél.”¹⁰ A másik pedig az, hogy általában nem tudatosult a marxizmus, mint osztályharcos ideológia és a munkásmozgalom, valamint a történelmi materializmus, mint társadalomtudományi módszer elszakíthatatlan egysége, egymásrautaltsága. Wolfner Pál például a következőket mondta a szociológia újabb irányairól 1903-ban, a Társadalomtudományi Társaságban folytatott vitán, ahol Magyarországon először került társadalomtudósok és politikusok vitájának középpontjába a történelmi materializmus: „... [a történelmi materializmus] mint önmagában bebizonyított egységes rendszer fenn fog maradni míg a marxizmusnak egyes doktriner nemzetgazdasági ágai még a szociáldemokraták szemében is már meghaladott álláspontok lesznek... A marxizmus nemzetgazdasági igényei meg fognak dőlni — a marxizmus politikája talán nem fog eredményesnek bizonyulni, ámde a történelmi materializmus... mint megcáfollhatatlan igazság, érvényben fog maradni ezután is.”¹¹

Mindez persze azokra vonatkozik, akik valamilyen módosított, továbbfejlesztett vagy „ortodox” formában, de elfogadták a történelmi materializmust. A hivatalos társadalomtudomány, elsősorban a leginkább „érdekl” történetírás „sommásan elvetette a történelmi materializmust és a magyarországi szociáldemokrácia történetfelfogásáról jóformán tudomást sem vevé, mint a radikálisok egy szűk csoportjának, Jászi Oszkár és körének történelemszemléletét támadta és gúnyolta.”¹²

A történelmi materializmussal érdemben foglalkozó magyar gondolkodókat a témához való közeledésük szempontjából hozzávetőlegesen három nagy csoportba oszthatjuk: a munkásmozgalom ideológiáját kidolgozni, fejleszteni akaró szociáldemokraták (Diner-Dénes József, Kunfi Zsigmond, Pogány József, Szabó Ervin), a spencerizmusból kiábránduló, megbízható társadalomtudományi vizsgálati módszert kereső polgári radikálisok (Harkányi Ede, Jászi Oszkár, Somló Bódog, Szende Pál) és a történelmi materializmust mint „elavult ideát” elvetők, a Társadalomtudományi Egyesület és a Magyar Figyelő körüli csoport, amely féktelen nacionalizmussal elsősorban mint nemzetietlen eszmét üldözte és támadta a marxizmust (Palágyi Menyhért, Réz Mihály). Az utóbbiak magatartása nem egyezik meg a hivatalos történettudománynak a történelmi materializmusról tudomást sem vevő arisztokratikus, lekezelő felfogásával, itt kidolgozott, alaposan végiggondolt marxizmus-ellenes érvelésekkel találkozunk.

*

⁹ Erről lásd: *Jászi Oszkár*: Emlékeimből. Látóhatár, 1957 /1—2/ 62—64, valamint *Richard Allen*: Oscar Jászi and Radicalism in Hungary. 1900—1918. 50. 1972-ben az USA-ban megvédett doktori értekezés. — *Litván György*: i. m. 17—18. — *Soós Pál*: Szabó Ervin ifjúsága és felkészülése éveiről. Századok, 1975 /2/ 391.

¹⁰ *Leopold Gusztáv* szavai. Huszadik Század, 1903 /1/ 101—102.

¹¹ H. Sz. 1903 /1/ 261.

¹² *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. I p. 1963. 154.

1. A vezető egyéniségeket számbavéve természetesen Szabó Ervint kell az első helyen említenünk, aki a szociológia újabb irányairól folytatott 1903-as vitán a történelmi materializmust, a társadalmi fejlődés irányáról rendezett 1904-es vitán pedig a szocializmust képviselte és ő volt a „marxizmus első magyarországi könyvének” szerkesztője. A történelmi materializmussal kapcsolatos nézeteit először Somló Bódog „Állami beavatkozás és individualizmus” című könyvéről írott kritikájában és az említett vitákon — elsősorban az organikus elmélet ellen érvelve — fejtette ki. Rámutatott Szabó az organikus elmélet politikai céljára: „A szocializmus egyenlősítési tendenciái ellen vélték a kiválasztás és az erősebbek győzelmének tanában hathatós fegyvert találni.”¹³ A társadalmi és természeti élet azonos törvényszerűségei azt jelentenék, hogy a társadalomban immanens, az emberi tevékenységtől teljesen független törvényszerűségek hatnak. Figyelembe kell venni azonban — érvel Szabó —, hogy a társadalmi környezetnek az ember tudatosan közreműködő tényezője, így például a gazdasági, nem pedig a változathatatlan természettörvények hatása alatt áll a modern társadalmakban a népesség szaporodása. A történelmi materializmus hibájául inkább azt lehet felróni, „hogy — bár határozottan hangsúlyozza az ideologikus tényezők befolyását — elmulasztotta a társadalmi evolúció mechanizmusának elméletét kiegészíteni a fejlődés pszichikai oldalának feltárásával”.¹⁴ Elhárította Szabó azt a gyakran hangzott érvelést, hogy még nem született történelmi materialista szemléletű történelmi mű (utal pl. Marx Louis Bonaparte Brumaire 18-ájára és kifejezi reményét, hogy „mihelyt megszorodik és továbbfejlődik az egyetemeken a Werner Sombartok és Karl Lamprechték fajtája, pótolva lesz ezen hiány is . . .”¹⁵) Hangsúlyozza azt is, hogy bár kezdeti fokon valóban nehéz kimutatni a gazdasági tényezőt a vallás keletkezésénél, fejlődésének magasabb fokán „világosan kimutatható, hogy a vallásnak parancsai, tilalmai szorosan összefüggnek a gazdasági-társadalmi viszonyokkal és azoknak tulajdonképp nagyobb erejű szankciói”.¹⁶ A korabeli Marx-ellenes érvelések között szerepelt az is, hogy a marxizmus társadalomszemléletét a Lange kritikája után „megingott” materialista filozófia világnézeti alapjára helyezi. Szabó Ervin rámutatott arra, hogy a marxizmus materializmus alapvetően más, mint a — többek által inkább ismert — vulgáris materializmus. „Ennek megfelelően a materialisztikus történelmi elmélet nemcsak elválasztható a marxizmustól, hanem eleve megengedi, hogy a társadalom életében ideologikus tényezők érvényesüljenek”¹⁷ — mondta az egyik vitán. Ami azt a kifogást illeti, hogy a kauzális törvényszerűség előtérbe állítása kizárja az egyén öntudatos akaratkifejtését, Szabó Ervin úgy vélte, hogy Marx és Engels — ellenhatásként a hegeli idealizmusra — az objektív tényezők szerepét domborították ki, de már Engels is intett az egyoldalúság ellen. („Műveiben újra és újra visszatér a mondás, hogy die Menschen machen ihre Geschichte selbst.”¹⁸) Lavrov kiemeli a gazdasági feltételek által meghatározott, de fejlődésük során célt kitűző és ennek irányában tudatosan cselekvő emberek jelentőségét. Szabó Ervin Lavrovban — a szubjektív idealizmus felé hajló igen eklektikus gondolkodású orosz szociológusban — feltehetőleg töredékes értesülései miatt — a marxizmus továbbfejlesztőjét, Marxhoz, Engelshez hasonlítható gondolkodót lát, aki megfelelően kidomborította a szubjektív elem jelentőségét a társadalomtudományban. Jellemző erre az a megfogalmazás, amelyben erre vonatkozó 1903–4 körüli nézeteit foglalta össze: „Csak azt a meggyőződésemet akartam indokolni, hogy a materialista történelmi elmélet úgy, ahogy azt Marx és Engels utolsó írásaikban vázolták és ahogy Lavrov kie-

¹³ H. Sz., 1903 /II./ 748.

¹⁴ Uo. Ez a kis mellékmondat jól mutatja a Szabó Ervin és Jászi Oszkár felfogása közti különbséget. Jászi azt veti a történelmi materializmus szemére, hogy az nem tulajdonít semmi önálló szerepet az eszmei rugóknak. Szabó ezt a kifogást eljéti, de Jászihoz hasonlóan ő is hiányolja a fejlődés pszichikai oldalának feltárását.

¹⁵ H. Sz., 1903 /I./ 355.

¹⁶ Uo. 356.

¹⁷ Uo. 358.

¹⁸ Uo. 359.

gészítette, teljesen kielégítő, bár még ki nem dolgozott magyarázatát adja a társadalom életének.”¹⁹

2. A történelmi materializmusról először *Jászi Oszkár*, a magyarországi polgári radikalizmus vezető egyénisége publikált monográfiát Magyarországon, mégpedig a történelmi materializmus egy fontos részletkérdéséről, az államelméletről.²⁰ A könyv bevezetőjében azonban — főleg A politikai gazdaságtan bírálatához című Marx-mű előszava alapján — válaszolja és egyben bírálja a történelmi materializmus legfontosabb tanításait is. Marx elméletének legfontosabb érdeme szerinte egy módszertani elv, amelyet így fogalmaz meg: „A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcsélet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenség megértésére nem elégségesek.”²¹ Pozitívumnak tekinti az osztályharc alapvető társadalomformáló jelenségének felismerését, meg-alapozottnak tartja Engels véleményét, amely szerint az osztályharc társadalomformáló erejének felismerése olyan jelentőségű a társadalomtudományokban, mint Darwin felfedezése a fajok történetében. Két főbb ellenvetése van a történelmi materializmussal szemben. Az egyik: „az ember lelki életét, idegrendszerét működését teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig nyilvánvaló, hogy minden változást a szociális életben csak a kültermészet és az emberi idegrendszer együttes munkája hozott létre”.²² A történelmi materializmusnak ezt a hiányosságát szerinte Pikler Gyula belátásos elmélete alapján lehet kiküszöbölni. Másik ellenvetése: a társadalmi felépítménynek, tehát az eszmei rugóknak nem tulajdonít jelentőséget a marxizmus.

A Jásziéhoz hasonló alapról kiindulva, Spencerhez kapcsolódó szempontból bírálja a polgári radikalizmus másik jelentős képviselője, a jogbölcsélet tragikus sorsú tudósa, *Somló Bódog* a történelmi materialista felfogást.²³ Abból indul ki, hogy a társadalom két fő tényezője az ember és környezete. Egyetért a történelmi materializmussal abban, hogy a társadalmi fejlődés tényezőinek vizsgálatánál az eszmei felfogással szemben a tényleges emberi szükségletekre megy vissza, viszont kifogásolja azt, hogy a szükségletek felismerése céljából nem megy vissza az emberi szervezetre, hanem csak a gazdasági életben ismeri fel azok nyomát. Minden társadalmi produktumban az közös szerinte, hogy emberi cselekvések eredményei és az emberi cselekvések általános törvényei valamennyiünkre nézve állnak. Éppen ezért nem lehet szerinte a gazdaságot különvéve mintegy természetesebb produktumnak tekinteni. Az organikus elmélet alapján bírálja a történelmi materializmust, amikor úgy érvel, hogy valamennyi társadalmi tüneményt az egyetemes természettudományi törvényszerűség világában, nem pedig valamely speciális társadalmi, gazdasági törvényszerűség kifolyásaképpen kell szemlélnünk. Ezt a felfogását, a természeti és társadalmi törvényszerűségek különbségeit részletezve Szabó Ervin bírálta előbb említett, *Természet és társadalom* címen frott kritikájában.²⁴

Az eddig érintett, a marxizmussal, ill. a történelmi materializmussal általában, elméleti szempontból foglalkozó írásokon kívül számos olyan tanulmányt olvashatunk a korabeli folyóiratokban, mindenekelőtt a Huszadik Században, amelyek egyes társadalmi vagy történelmi problémákat az így — vagy úgy értelmezett történelmi materializmus szemszögéből vizsgálnak.

¹⁹ Uo. 360. Azt, hogy Szabó számára mennyire központi kérdés volt a szubjektív elem jelentősége a társadalomtudományban (ezen, vagy a „fejlődés pszichikai oldalán” ő nem az izolált individuum pszichikumát értette, hanem azt a problémát, hogy a kiemelkedő személyiségek milyen szerepet játszanak a világtörténelem alakításában) jól mutatja Kautskyhoz frott 1904. január 21-i levele. Igen tanulságos Kautsky tanulmánnyal is felérő válasza. Mindkettőt Litván György publikálta a *Történelmi Szemle* 1964/1. számában Szabó Ervin nemzetközi kapcsolataival levélhagyatéka tükrében című közleményében.

²⁰ *Jászi Oszkár*: A történelmi materializmus állambölcsélete. Bp. 1903.

²¹ *Jászi*: i. m. 8.

²² Uo.: 20.

²³ Vö.: *Somló Bódog*: Állami beavatkozás és individualizmus. Bp. 1903. 15—27. — Somlóról lásd *Litván György* tanulmányát *Valóság*. 1973/8/32—42.

²⁴ *H. Sz.*, 1903./11./747—772.

Az egyik első próbálkozás ezen a téren Kunfi Zsigmond A pápaság című tanulmánya.²⁵ Kunfi az eszmék deformációjának elméletéből indul ki, amely szerinte „egyrészt az emberiség szellemi fejlődésének egyetemes törvénye, másrészt a történelmi materializmus helyességének negatív bizonyítéka”. Az elmélet szerint a szellemi fejlődés minden fokozata a következő mechanizmus szerint megy végbe: a zseniális emberben megfogyan egy új, nagy eszme, de ennek a „még soha senkitől nem gondolt eszmének hozzá kell idomulnia a kifejezés meglevő, más jelentések számára vagy legalább ilyeneknek is szolgáló módjaihoz és eszközeihez . . . ez az eszmének első deformációja”. A következő deformáció akkor megy végbe, amikor a zseni közvetlen környezete veszi át az eszmét. Ez után „a következő fokozat lefelé a műveltek köztudata, utána sorakozik az iskola és végül, mint a deformáció végső állomása, a nép”. Ennek a mechanizmusnak megfelelően a politikai és vallási eszmének jut a legszomorúbb sors, mivel természetüknél fogva a nagy tömegek szükségleteit kielégítő intézményekben testesülnek meg és ezért „a deformációnak mindig előrehaladott fokát objektiválják”. Ezt az elméletet alkalmazza Kunfi a pápaságra, amely e szerint a jézusi eszme legnagyobb fokú deformációja. A minden külsőségtől irtózó jézusi individualizmus politikai rendszerre és uralmi eszközzé vált: „. . . a deformáció útirányát ama természeti erők határozzák meg, melyeket a történelmi materializmus a történelmi élet alakító erői gyanánt megjelöl. Az emberi szolidaritást követelő és hirdető eszme nem érvényesülhetett, nem válhatott uralkodóvá olyan időben, amelyben a társadalom mindenkori szervezetét meghatározó gazdasági erőknek egészen más eszméleti állapotok felelnek meg.” Ezen a módszertani alapon állva mutatja ki Kunfi, hogy mennyire ellentétbe került a pápaság az alapját jelentő eszmékkel, hiszen az „intézmények az eszméket mindig deformált alakjukban objektiválják, mert csak látszólag határozza meg őket az alapjuknak szolgáló eszme, valóságos determinálójuk objektíve a társadalom gazdasági rendje, szubjektíve az ezekből keltett szükségletek.” Ezért telt meg az egyház egyetemes formája nemzeti, olasz tartalommal, ezért köt szövetséget a pápaság a nemzeti eszmével és tesz neki, ha hatalmi szempontból szükségesnek látja, engedményeket. Kunfi azonban a jézusi tanításokat eredeti formájukban az emberiség legtokéletesebb eszméjének tartja: e felé közeledik — a korai magyar munkásmozgalomban éltek ilyen nézetek — szerinte a szocializmus is, amelynek fejlődése a vallási formák felé számára félreismerhetetlen.

Sokat tettek a történelmi materialista szemlélet népszerűsítéséért Kepes Ernő historiográfiai jellegű írásai. Ő kíséri figyelemmel a Huszadik Században a megjelenő fontosabb történelmi munkákat. Részletes, értékelő kritikát ír például Acsády Ignác A magyar birodalom története című 1904-ben megjelent művéről.²⁶ Elégedetlenül állapítja meg, hogy a magyar történetírást elkerülték a modern irányzatok. Amikor „odakint külföldön óriási harcokat vívott és vív az idealista és materialista történelmi módszer, a miliőelmélet, a geográfikus elmélet, a fajelmélet, a pszichológikus elmélet, a kulturhistorische Methode”. Találón mutat rá az okra: „S ha most már mélyére tekintünk a dolgoknak, azt vesszük észre, hogy ez a történetírás épp a mai uralkodó osztálynak kedvez, még pedig a lehető legrészrehajlóbb módon. Mert abban a pillanatban, amikor erősebben belevisszük a materializmust, így az osztályharc elméletét is, a magyar történelemben: sok eddig szép és fényes lapja a magyar históriának semmisül meg, a viszont nem kevés szomorú koráról a magyar történetnek fog kiderülni, hogy nem annyira a gonosz királyok és a gonosz tanácsadók, mint inkább a két rendnek, a főnemességnek és a középnemességnek küzdelme okozta azt, amely talán sehol sem folyt oly osztályegoizmussal, oly nemtörődömséggel a közjavak iránt, mint éppen Magyarországon. Ennek az osztálynak a történetírói azonban bizonyos, hogy nem fogják saját osztályukat pellengérré állítani, inkább a királyoknak tulajdonítanak hát mindent.”

²⁵ H. Sz., 1903/II./ 712—720. 831—837.

²⁶ *Kepes Ernő*: Magyar történetírás. H. Sz., 1905./I./ 365—368. •

Acsády művének erényét abban látja Képes, hogy — bár néha túl nagy jelentőséget tulajdonít egyes királyok személyének — úttörő munkát végez a gazdasági-társadalmi fejtegetésekkel.

Egy másik recenziójában²⁷ Kepes arról ír, miért nem született még igazán jó munka az 1848-as forradalomról. „... Kinek van bátorsága megírni, hogy az is osztályharc volt, mint a többi, hogy a nemesség dicső tette, hogy felemelte a népet magához stb., stb. épp oly humbug, mint egyéb divatos és hangzatos történeti jelszavunk?” A forradalomról addig csak Grünwald Béla (Régi Magyarország), majd Szabó Ervin írt szerinte maradandó értékű munkát. — Kepes Szabó Ervinnek a Huszadik Században megjelent Jegyzetek a magyar forradalomról című írására²⁸ gondol, amely a történelmi materialista szemlélet egyik legérettebb jelentkezése ebben az időszakban. Későbbi nagy művének, a *Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban* című munkának ez az első vázlata is hangsúlyozza már az osztályharcok figyelembevételének alapvető jelentőségét. Itt is kiemeli a forradalom középnemesi jellegét és ebből fakadó korlátait — későbbi nagy művének legtöbb jelentős gondolatát.

A történelmi materialista szemlélet nem elég következetes végigvitelét kifogásolja a szociáldemokrata agrárszakértő, Rácz Gyula Acsády Ignác nagy művében, *A magyar jobbágyság történetében*.²⁹ A különböző, a jobbágyság helyzetét szabályozó törvények ismertetését szerinte Acsády nem kapcsolja össze a korszak egész gazdasági rendszerének megrajzolásával, a XIV. század egyidejű európai parasztmozgalmait nem vezeti vissza a gazdasági okokra, általában „az érdemes könyvnek minden részén nem vonul végig egységes szempont, felfogás”. Ennek ellenére Acsády könyve az utolsó 10 év legjelentősebb történelmi műve, mert megmutatja, hogy a magyar alkotmány szabadsága valójában csak a nemesség szabadsága volt, és „... a hazafiság olyan dicső erény ill. fejős tehén volt, mely bőven tejelt, bő hasznót hajtott hangzatosainak. Ha hasznát nem biztosíthatta, nemzetközi szövetségre lépett hazája legnagyobb ellenségeivel.”

A radikálisokhoz közelálló ifjú Leopold Lajos cikkével üdvözlí a Huszadik Század a Szabó Ervin szerkesztette Marx—Engels válogatás első kötetének megjelenését.³⁰ Különösen üdvösnek tartja Leopold Marx és Engels 1848-ról szóló írásainak közlését, mivel „ezzel adódott alkalom arra, hogy bevezetések alakjában egy kiforrott, mély és sugárzó értelem megteremtse a magyar materialista történefrás első fejezeteit.” Leopold is utal arra, hogy a Szabó Ervin-féle történetírói módszer közvetlen elődjének Grünwald Béla munkái tekinthetők. „Szabó Ervin tollát a néhai zólyomi alispán, Grünwald Béla vezeti... mivé fejlődhetett volna történetírásunk, ha Grünwaldnak iskolája támad?... ha Grünwaldnak iskolája támad megtörténhetik-e, hogy a tízkötetes nagy Szilágyi-féle milleneumi magyar történelem 2000 oldalából két és fél... jut az 1514-i pórlázadásnak?... mely történelmünk egyik legnagyobb eseménye, nemzetünk felének egyetlen sajátos emléke, századokra kiható osztályharc világraszóló csatavesztése, két és fél oldal oly munkában, mely egyetlen egy századunk ötvösművészetéről 43 oldalt ír?” A marxí történelemszemléletet védelmezi Somló Bódog Wolfner Pál *Osztályharcok a XIX. században* című könyvéről írott bírálatában.³¹ Wolfner alapján elfogadja a marxí osztályharcelméletet, de kifogásolja a társadalmi jelenségek — szerinte — túlzott etikai értékelését a marxizmusban. Ezzel szemben Somló leszögezi: „Tudvalevő, hogy semmilyen szociológiai irányzat nem tartózkodott jobban a szociális jelenségek etikai értékelésétől, mint a Marx és Engels iskolája. Ők szigorú értelemben véve keresik a társadalom természettörvényeit. Igazságosság, gonoszság, az ő történelmi felfogásukban nem játszik szerepet. Szigorú gazdasági törvények következménye minden.”

²⁷ *Kepes Ernő: Dr. Kardos Samu: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* című művéről. H. Sz., 1906. /II./ 256—258.

²⁸ H. Sz., 1904. /II./ 404—444.

²⁹ *Rácz Gyula: Népünk ezeréves gyötrelmének története.* H. Sz., 1906. /II./ 367—385.

³⁰ *Ifj. Leopold Lajos: Marx Engels és Magyarország.* H. Sz., 1906 /I./ 151—158.

³¹ H. Sz., 1905 /I./ 542—545.

Fontos szemléleti kérdésben lép fel a történelmi materialista álláspont mellett az ekkoriban a H. Sz. radikalizálódó táborához sorolható Kégl János, aki a nagyváradai Jogakadémia reakciós tanári karával vitázva írja.³² „Nem a francia forradalom és a világ közt támadt tehát úr, s nem ezt akarja a szocializmus betölteni, amint Nagyváradon tanítják, hanem a fejlődés folyamán ellentétek keletkeznek egyfelől a gazdasági és politikai viszonyok másfelől a társadalom termelési erői között.”

1906-ban jelenik meg Szende Pál első történelmi írása, Rákóczi-ról.³³ Ő is a gazdasági tényezők feltárását, a Rákóczi-szabadságharc valódi okainak bemutatását hiányolja az addigi történeti irodalomból, különösen pedig az adatokban oly gazdag Thaly-művekből. Hangsúlyozza, hogy nem véletlen szubjektív okokból — egyes urak árulásában —, hanem sokkal mélyebben kell keresni Rákóczi bukásának okát: „Azon eredendő ellentét, mely az uralkodó osztályokból kikerült vezető elemek és a nagy tömegek között fennforgott és a nemesség oktalan eljárása, mellyel az ellentétet még fokozni igyekezett, magában hordta a bukás csíráját . . . nem az okozta az ügy bukását, hogy — mint Thaly mondja — egyes urak elárulták a fejedelmet, hanem az, hogy a nemesség elárulta a nép ügyét.” Párhuzamot von a mindig aktualizáló Szende az 1905–1906-os „nemzeti küzdelem” és a Rákóczi-szabadságharc között; a hasonlóságot abban látja, hogy mindkettő teljesen figyelmen kívül hagyta a nép érdekeit, a különbség pedig szerinte az, hogy a Rákóczi-felkelést az elnyomott tömeg kezdeményezte, a „nemzeti küzdelem” pedig a nagybirtok és dzsentri zártkörű akciója volt.

A „Huszadik Század”-on kívül elsősorban a Budapesti Napló 1906–7-ben rendszeresen megjelenő heti melléklete, a Dániel Arnold szerkesztette Szabad Gondolat, a szociáldemokrata párt elméleti folyóirata, a Szocializmus, a magyarországi Szabadgondolkodók Egyesületének lapja, a Szabadgondolat közölte a történelmi materializmussal foglalkozó vagy azon alapuló írásokat. Kiemelkedően színvonalasak Bolgár Elek, Czóbel Ernő, Diner-Dénes József, Harkányi Ede, Kunfi Zsigmond és Pogány József írásai. Közülük most csak a kevésbé ismertekre, Diner-Dénes József és Harkányi Ede műveire térek ki, amelyekben konkrét történelmi és társadalmi problémákra alkalmazták a történelmi materializmus módszerét.

Az „ortodox” szociáldemokrata Diner-Dénes József azt a célt tűzte maga elé, hogy a művészettörténetben alkalmazza ezt a módszert. Első próbálkozása ezen a téren egy, a karoling művészetről szóló tanulmány.³⁴ „A gazdasági és társadalmi fejlődést kell vizsgálnunk, és ekkor rájövünk, hogy a művészet fejlődése párhuzamosan halad amazzal” — írja és ennek alapján a következőképpen jellemzi a karoling művészetet: „A régi individualisztikus műveltség utánzására törekvő néhány kísérleten nem mehetek túl. Nincsenek meg alapjai: a teljesen kifejldött magántulajdon és a pénzgazdaság. Mindenütt a szervezett természetbeni gazdálkodással és a belőle kifejldött későbbi hűbérséggel találkozunk.”

Fő művének azonban a *Lionardo da Vinci és a renaissance kialakulása* című 1906-ban megjelent könyvét tartotta. A munka egyik mottója részlet a politikai gazdaságtan bírálatához című Marx-mű előszavából: „Az anyagi élet termelési módja határozza meg a szociális, politikai és szellemi életfolyamatot általában. Nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza.” Fő célja az, hogy megmutassa Firenze gazdaságának fejlődése és a renaissance művészet kialakulása közötti összefüggést. A firenzei gazdaság fejlődésében a döntő fordulóponthoz, a legfontosabb tényezőket a fejlett pénzkereskedelem, banktőke kialakulásában, valamint az Európa más területeihez képest igen korán megjelenő „kapitalisztikus keretek között folyó” ipari munkában látja. A nagyárkereskedés és a kapitalisztikusan űzött ipar követelménye a természeti viszonyok, jelenségek pontos megfigyelésének szükségessége, következetes realizmus érvényesülése. A XIV. század folyamán

³² Kégl János: Váradai hitvallók és eretnekégetők. H. Sz., 1903/II./ 907—916.

³³ H. Sz., 1906 /II./ 345—351.

³⁴ H. Sz., 1904 /II./ 295—302.

egyre spekulatívabb jellegű banküzlet, a bankár ügyességének, személyiségének fokozódó szerepe pedig előtérbe helyezi az üzlet vezetőjének egyéniségét, a szubjektív mozzanatokat és tulajdonképpen ezek teremtik meg Diner-Dénes szerint a személyiség fogalmát és megbecsülését. A pénz és a munka együttes hatásának eredményeképpen tehát kialakul egy bizonyos uralkodó tömeg-lelkiállapot, amelynek jellemzői: nagyobb szellemi mozgékonyság, kritikailag válogató öntudat, az élet realiztikusabb megfigyelése, az egyéniség nagyobb mértékű érvényesítése. Ez a lelkiállapot a gazdasági fejlődés másik eredményeként létrejött nagy vagyonokkal, sok szabad idővel rendelkező művészetkedvelőkkel együtt teszi lehetővé a renaissance kialakulását, szól Diner-Dénes következtetése.

Az alapproblémára, arra, hogy „miképpen sűrűsödnek a lélektani folyamatok konkrét tényekké, miképpen alakulnak át a gazdasági föltételek lélektani törvényekké”³⁵ azonban Diner-Dénes — ahogy azt a könyvben ő maga is elmondja — nem találta meg a választ. Nem látta alap és felépítmény bonyolult összefüggéseit, kölcsönhatásukat, inkább kritikusaiknak, mint védelmezőinek szolgáltatott érveket művével. A könyv és a probléma fontosságát azonnal felismerő Kunfi Zsigmond szavaival:³⁶ „A történelmi életet nem lehet egy ismeretlennel bíró egyenlethez hasonlítani, nem lehet — ma legalább még nem »kizárólag» ... egyetlen tüneménycsoport figyelembevételével és a többi valamennyinek kirekesztésével megoldani. És nézetünk szerint nem tesz jó szolgálatot a történelmi materializmus számára, aki olyan feladatok megoldására akarja mintegy rákényszeríteni, amelyekre csak tudományos megbízhatóságának rovására használható föl.

Ideológiai, művészeti alkotások az ember lelki életének a tüneményei, teljesen kielégítő tudományos magyarázatuknak azért a lelki élet tüneményeinek pontos, tudományos ismerete is a föltétele.” Mindenképpen érdeme azonban Diner-Dénes könyvének az, hogy — korában úttörő módon — egy konkrét példát elemezve terelte rá a figyelmet a művészetnek a kor gazdasági és társadalmi viszonyaival való kapcsolatára.

Harkányi Ede egy más területen, az erkölcs történelmi-társadalmi meghatározottságát kutatva — az Anti-Dühring alapján — tesz kísérletet a történelmi materializmus alkalmazására Babonák ellen című, 1907-ben megjelent művében. Meghatározása szerint: „Erkölcös az a cselekvés, melyet adott kor annak tart . . . Erkölcstan tehát az a tudományszak, mely a társadalmi alakulás folyamán a cselekvések helyességéről alkotott különböző közfelfogásokat a jó felismerésének és kikényszerítésének célzatával kutatja.”³⁷ A „gyűjtőgazdaság korától” a kapitalizmusig vázolja fel az erkölcsi normák változásainak történetét. Így például ír arról, hogy amikor a korai feudalizmus idején a termelés leginkább egymástól elszigetelt háztartásokban folyt, az egy-egy ilyen gazdaságot összefogó, irányító háziasszony „aranyat ért” és az ennek megfelelő nemi erkölcs a monogámia volt. Később, amikor nagyobb munkamegosztásban a nő teendőit hivatalnokok látják el, megrendült a családi élet gazdasági alapja és az egyidejű fényűzés kikezdte annak monogám voltát is. A nemességnél a családi erények már gúny tárgyai, a kicsapongás kötelesség számba megy. Nagy Frigyes pl. kötelezőnek érzi, hogy hivatalos szeretőt tartson. Ugyanez a helyzet a XVIII. sz.-i francia nemességnél: „. . . a Lajosok udvarában a házasság szilárdságát burzoá szokásnak csúfolják.” Az emberiség történetének számos korszakából példákat felhozó könyv végén Harkányi az alábbi következtetést vonja le: „Ime ennyire módosította a gazdasági viszonyok változása az erkölcsi felfogást. A monogámiát a körülmények tették szükségessé és ahol erősebb szenvedéllyel, avagy érdekléssel jött összeütközésbe, ott nem érvényesülhetett . . . a szüzesség és szemérem érzése, meg a hím feltékenysége csak azokban az osztályokban vezetett egynejségre, melyekben a nő gazdasági szerepe fontos, a vagyon nem túl-

³⁵ Kunfi Zsigmond: Szocialista irodalom. Szocializmus 1906 [7/ 601—604. 665—668. 726—728.

³⁶ Kunfi Zsigmond: i. m. 727.

³⁷ Harkányi Ede: Babonák ellen. Bp. 1907. 21—22.

ságosan nagy, a mindennapi munka pedig a család fennmaradására elengedhetetlen. Ellenben a gondatlan, henye élettől felcsigázott érzékiség, a nagy vagyon biztosította dologtalanság és a gazdasági túlsúly adta hatalom az uralkodó rendeket és embereket poligámiába, poliandriába viszi.”³⁸

Számos ehhez hasonló gondolatmenetet találunk a könyvben; nyilvánvalóan „rövidre zárt”, mechanikus magyarázatok ezek, akárcsak Dínernél, itt is hiányzik alap és felépítmény kölcsönhatásainak vizsgálata. A korán, 30 éves korában meghalt Harkányi a magyar társadalomtudomány nagy ígérete volt, élete utolsó szakaszában egy, az 1790—1848 közötti magyar történetet történelmi materialista módszerrel vizsgáló könyvhöz gyűjtött anyagot.³⁹

3. A történelmi materializmussal jó néhány cikkben foglalkozott Tisza István lapja, a Magyar Figyelő s a Társadalomtudományi Társaságból 1906-ban kivált konzervatív szociológuscsoport, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület lapja, a Magyar Társadalomtudományi Szemle. A legfigyelemre méltóbb e munkák közül Palágyi Menyhért cikksorozata Marxról,⁴⁰ amely aztán könyv-alakban is megjelent. A marxista filozófiatörténet nagyra értékeli Palágyi ismeretelméleti tevékenységét. Azonban a „németül író filozófus Palágyi és a magyar társadalomtudós Palágyi között akkora úr tátong, hogy szinte elképzelhetetlen, hogy a két munkát ugyanaz az ember írta”.⁴¹ Palágyi — mint az egész reakciós magyar Marx-kritika — legfőbb Marx-ellenes érve az, hogy „Marx tetőtől-talpig német, mégpedig típusos, hogy úgy mondjam: vasas német tudós, ki minden internacionalizmusa dacára mindig a németiség szekerét toltta.”⁴² Bolgár Elek szellemes szavaival: (Palágyi könyve) „fokosos és pörge kalapos magyar társadalomtudományi termék”.⁴³

Ugyanez a gondolat tér vissza Tisza István hirhedt ideológusának, Réz Mihálynak írásaiban, így pl. a Magyar Figyelő 1911-es évfolyamában megjelent Avult ideák-ban,⁴⁴ amely avval indokolja a történelmi materializmus teljes elavultságát és különösen a magyar viszonyokra való alkalmazhatatlanságát, hogy az egy bizonyos korhoz és helyhez kötött eszmerendszer. A magyar progressziónak a társadalmi haladás és a nemzeti gondolat összekapcsolására irányuló hatalmas erőfeszítéseit⁴⁵ tudatosan semmibe véve kitanító, lekezelő stílusban állapítja meg: „a haladást nem lehet a magyarság ellen megcsinálni, s a magyarságot a haladással szemben fenntartani nem lehet”.

*

A bevezetőben felvetett kérdésre a történelmi materializmusnak, mint önálló diszciplinának helyéről, létjogosultságáról tehát a századforduló magyar társadalomtudományi irodalmából azt a választ olvashatjuk ki, hogy a történelmi materializmus önálló diszciplína, a marxizmus társadalomra vonatkozó tanításainak összessége. Ez a meghatározás azonban számos egyéninterpretációra adott lehetőséget. A dolgozat ezeket akarta bemutatni, habár ez a vázlatos áttekintés a történelmi materializmus jelentkezéséről, hatásáról a századforduló Magyarországon nem törekedhetett teljességre. Joggal lehetne hiányolni Lukács György, Polányi Károly, Varga Jenő, Csécsy Imre, Balkányi Béla, Székely Artur, Földes Béla és még egy sor egyéb név említését

³⁸ Uo. 205—206.

³⁹ Vö.: H. Sz., 1910/I./ 275—277.

⁴⁰ *Palágyi Menyhért*: Marx és tanítása. Magyar Társadalomtudományi Szemle, /1908/ 385—402. 477—499. 616—644, 727—750. 825—847, 959—996.

⁴¹ *Bolgár Elek*: Egy magyar Marx-kritikáról. H. Sz., 1909/II./ 523.

⁴² *Palágyi Menyhért*: i. m. 385.

⁴³ *Bolgár Elek*: i. m. 518.

⁴⁴ Magyar Figyelő, 1911/2/ 109—124.

⁴⁵ Erről lásd: *Litván György*: „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Valóság, 1975 /3/ 11—26.

és a dolgozatban említettek életművének részletesebb ismertetését, elemzését is. Célom azonban csak az volt, hogy a bevezetőben említett vitához kapcsolódva egy konkrét példán hívjam fel a figyelmet a történelmi materializmus története kutatásának szükségességére és néhány adatot szolgáltassak a történelmi materializmusnak a századforduló magyar szellemi életére — és így a századforduló értelmisége történelemfelfogására — gyakorolt megtermékenyítő s talán mindmáig nem eléggé értékelt hatásáról.

Pók Attila